

**Чабан Я. С.**

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

## ГЕОГРАФІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНО-СТАНОВА СТРУКТУРА ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА (1876–1914)

У статті здійснено першу спробу реконструкції географічної репрезентації та соціально-станової структури промислового робітництва міста Єлисаветграда в останній третині XIX – на початку XX ст. На основі архівних матеріалів, періодики, даних перепису 1897 р., звітів фабричних інспекторів та елекційних переписів проаналізовано кількісне співвідношення робітників за адміністративно-географічною приналежністю, а також представництвом основних станів (міщан, селян, почесних громадян, дворян, колоністів, військових) у складі робітничого середовища міста. Зроблено висновок, що місцеве населення серед промислових робітників тотально домінувало: упродовж досліджуваного періоду частка уроджених Єлисаветграда та однойменного повіту стабільно перевищувала 70%, а загалом вихідців із Херсонської губернії – 80–85%. Поява робітників з інших українських губерній, передусім Київської, Подільської, Полтавської та Катеринославської, фіксується ще з кінця XIX ст., але усереднено не перевищує 10–12%. Отриману частку представників власне російських губерній, Царства Польського й Північно-Західного краю можна розглядати як суто епізодичну присутність (1–4%). У контексті станової приналежності встановлено, що в 1870–1890-х рр. основу робітничої спільноти Єлисаветграда становили міщани, переважно уроженці міста Єлисаветграда. Проте вже на початку XX ст. усереднена частка селян зросла з 35% до 44,6%, а міщан – скоротилася з 64,55% до 54,12% відповідно, що свідчить про поступове розширення соціальної бази стану промислових робітників. Часто робітники селянського походження поєднували заробіток на підприємствах із традиційною аграрною діяльністю, зберігаючи сезонність роботи в промисловості або продовжували проживати в сільській місцевості. При цьому представники інших станів (дворяни, почесні громадяни, колоністи, військові) становили заледве 1–2% всіх робітників міста. Окрему увагу приділено просторовій мобільності: окреслено географію походження промислових робітників, зокрема – осіб, що репрезентували повіти Херсонської губернії. Зазначено, що близькість сільських волостей до просторових контурів Єлисаветграда була визначальним фактором формування його робітничої бази. Системність підходу дозволила вперше охарактеризувати адміністративно-географічну репрезентацію та станове походження робітників всіх провідних підприємств міста, зокрема – заводів сільськогосподарського машинобудування Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», Товариства «В. А. Яскульський», А. Л. Шкловського, К. К. Краузе, П. І. Кесслера, Товариства «Е. Бургард і К», Д. Могилевського та Г. Ломазкіна, Ф. К. Кличка, І. Д. Козубського, І. М. Гомберга, Т. Шопинського, парового вальцевого млина «А. Д. Барський та Син» (пізніше – М. А. Браського) й типографії М. А. Гольденберга. Отримані нами результати вказують на локальний характер формування індустріального робітництва міста з поступовим розширенням географії мобілізації трудових ресурсів під час інтенсифікації промислового поступу на початку XX ст., а в контексті аналізу соціально-станової структури – на тенденцію перетину ремісничо-міщанської традиції, прогресуючих селянської трудової мобільності та обезземелення дворянства в цьому процесі.

**Ключові слова:** Єлисаветград, промисловість Єлисаветграда, промислові робітники, соціальна стратифікація, географічна репрезентація, Херсонська губернія, Ельворті, Яскульський, Шкловський, Барський.

**Постановка проблеми.** В останній третині XIX – на початку XX ст. індустріалізаційні процеси в межах українських губерній Російської імперії зумовили формування нової соціальної

групи – промислового робітництва. Попри загальний інтерес істориків до проблеми формування робітничого стану Наддніпрянської України, географічна репрезентація та соціально-станови

структура робітників окремих малих й середніх індустріальних центрів, зокрема Єлисаветграда, лишається майже невивченою. В історіографії домінують узагальнюючі підходи, що фокусуються перш за все на великих губернських містах – Києві, Харкові, Катеринославі чи Одесі, а отримані дослідницькі висновки екстраполюються на менші повітові центри, що нівелює значення локалізму. У цьому контексті актуальною постає проблема реконструкції географічної репрезентації та соціально-станової структури промислового робітництва Єлисаветграда, що дозволить заповнити істотну прогалину у вивченні робітничого стану регіону й по-новому осмислити процеси трудової мобільності під впливом модернізаційних процесів ареалу Півдня.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** На сучасному етапі дослідження промислового робітництва Єлисаветграда аспекти географічної репрезентації та соціально-станової стратифікації всередині робітничої спільноти міста досі не потрапляли в оптику істориків, тому дана публікація є першою спробою їх реконструкції.

**Постановка завдання.** Дослідити географічну репрезентацію промислових робітників Єлисаветграда у 1876–1914 рр., визначити частку місцевого та прийшлого населення в цьому середовищі, а також окреслити динаміку змін у адміністративно-географічному походженні робітників з різних повітів Херсонської та інших губерній Російської імперії. Встановити, як просторове розташування населених пунктів та близькість сільських волостей до Єлисаветграда впливали на формування локальної бази трудових ресурсів міської промисловості. Визначити соціально-станову структуру промислових робітників Єлисаветграда у досліджуваний період, сформувані уявлення про співвідношення представників різних станів (міщан, селян, почесних громадян, дворян тощо).

**Виклад основного матеріалу.** Аспект географічної репрезентації в середовищі фабрично-заводського робітництва Єлисаветграда, за нашим переконанням, доцільно розглядати з точки зору гіпотези домінуючого переважання місцевого населення – тобто, міських обивателів Єлисаветграда, – та поступового збільшення репрезентації представників навколишніх волостей Єлисаветградського та Олександрійського повітів. Такий перебіг цього процесу логічно корелює з характером розвитку міської промисловості та її індустріалізаційних тенденцій, що в 70–80-х рр. XIX ст. потребувала долучення перш за все кваліфікованого робітництва з числа місцевих ремісників, а

рівень організації виробничого процесу та його обсяги ще не вийшли на етап активного найму пришлого робітництва. Брак статистичного матеріалу, який би охоплював цей період, не дозволяє нам уточнити це припущення безпосередньо цифровим матеріалом, однак подальший розгляд динаміки повністю підтверджує його.

Перший репрезентативний масив даних, отриманий нами на основі екстраполяції професійної статистики та адміністративно-географічного походження населення Єлисаветграда в матеріалах Перепису 1897 р. показує, що 56,59% всіх робітників міста були уродженцями Єлисаветграда та однойменного повіту, 19,84% народжені в інших повітах Херсонської губернії та 23,57% – в інших губерніях – переважно, Київській, Катеринославській, Полтавській та Подільській [1, с. 36–39, 40–41, 201]. Однак, такий підхід є відносно умовним та не дозволяє деталізувати географію представників робітничого стану. Однією з перших галузей міста із залученням прийшлого робітництва, окрім сільсько-господарського машинобудування, було цегляне виробництво – показником цього слугує згадка на сторінках газети *«Ведомости Елисаветградского городского общественного управления»* про роботу на цегельні Тростянецького групи селян з Гомельського повіту Могилевської губернії, що в травні 1898 р. відбули додому [2, с. 2] – вочевидь, щоб встигнути до початку збирання літнього врожаю. Можемо стверджувати, що для більшості підприємств галузі були характерні аналогічні тенденції, хоча самі промисловці не визнавали наявність пришлого робітництва через необхідність побудови житлових споруд для них [3, с. 24]. Зокрема, на підприємстві Товариства механічного виробництва цегли в 1902 р., окрім місцевих, були задіяні робітники з Курської губернії [4, с. 11].

Точнішу статистичну картину отримуємо, проаналізувавши корпус переписів в рамках підготовки до формування списків міських виборців до Державної Думи за 1906 та 1912 рр., віднайдені нами серед матеріалів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКіО) [5; 6; 7]. Так, у 5 підприємств, охоплених реєстром 1906–1907 рр. – механічного заводу А. Л. Шкловського, машинобудівного заводу К. К. Краузе, заводу сільськогосподарських машин *«Е. Бургард і К.»*, типографії М. А. Гольденберга та заводу сільськогосподарських машин Р. Е. Ельворті, – або сумарно у 871 особи старше 25 років зазначена інформація, що дозволяє проаналізувати походження представників робітництва на основі географії видачі

документів для здійснення внутрішньої мобільності. Так, за нашими підрахунками на основі критерію губерніяльної репрезентації 734 особи (84,27%) були уродженцями Херсонської губернії, 40 осіб (4,59%) – Київської, 12 осіб (1,38%) – Подільської, 11 осіб (1,26%) – Полтавської, по 8 осіб (0,92%) – Орловської та Воронежської, 7 осіб (0,8%) – Радомської, по 5 осіб (0,57%) – Харківської та Волинської, тоді як решта – 31 особа (3,56%), – сукупно представляли 17 губерній та 1 область Російської імперії з середньою репрезентацією від 1 до 3 робітників. Таким чином, за адміністративно-територіальною приналежністю територій, куди були приписані робітники Єлисаветграда в 1906–1907 рр., 93,46% були уродженцями Наддніпрянщини, 4,25% – власне російських губерній та по 1,15% – Царства Польського й Північно-Західного краю. Відповідно до оптики повітової приналежності з найвищою репрезентацією робітництва, 643 особи (73,82%) належало до Єлисаветградського та 19 осіб (2,18%) – до Чигиринського повітів [5, с. 6–9, 12, 14–16, 22–22 зв; 6, с. 1 зв–27].

Аналогічні тенденції географічної репрезентації фабрично-заводських робітників в 1909–1911 рр. спостерігаються на основі анкетних матеріалів машинобудівного заводу Товариства «В. А. Яскульський», що не був представлений в елекційних списках 1906–1907 рр. Так, серед 475 робітників 388 осіб (81,68%) представляли Херсонську, 32 (6,74%) – Київську, 12 (2,53%) – Полтавську, 10 (2,11%) – Подільську, 6 (1,26%) – Катеринославську, по 4 особи (0,84% відповідно) – Харківську, Чернігівську та Варшавську губернії. Решта – 15 робітників, – сумарно походили з 10 губерній з середньою репрезентацією від 1 до 3 осіб. Таким чином, в оптиці адміністративно-територіальної репрезентації 458 робітників (96,42%) були уродженцями Наддніпрянщини, однак в решті кейсів спостерігається відмінний від зафіксованого в 1906 р. тренд незначного переважання вихідців з Царства Польського (9 осіб, 1,89%) над робітниками з власне російських губерній (7 осіб, 1,47%), а Північно-Західний край представлений лише 1 особою. При цьому 330 робітників (70,36%) були приписані до населених пунктів Єлисаветградського, 42 (8,96%) – Олександрійського та 10 (2,13%) – Ананьївського повітів Херсонської губернії. Серед робітників, що репрезентували Київську губернію по 6 осіб походили із Звенигородського та Чигиринського й 4 – з Черкаського повітів. Така ж репрезентація – 6 осіб, – характерна для Балтського повіту Подільської губернії [8, с. 1–54].

Реєстр робітників для оформлення списку виборців Єлисаветграда до IV Державної Думи, складений в травні-червні 1912 р., в контексті адміністративно-територіальної репрезентації є найменш інформативним з усіх використаних нами вище. Деталізація цього питання характерна лише для переписів заводу землеробських машин та млинів А. Л. Шкловського, парового млина М. А. Барського, заводу сільськогосподарських машин Товариства Р. і Т. Ельворті, хоча рівень заповненості перепису цього підприємства був вкрай низьким (менше 1% від сумарної кількості робітників заводу). Таким чином, серед 236 осіб із зазначеним адміністративно-географічним походженням, 174 (73,73%) були вихідцями з Херсонської, 30 (12,71%) – з Київської, 7 – з Подільської, 5 – з Чернігівської та по 4 – з Варшавської та Тульської губерній. Сумарно ж, представники Наддніпрянщини налічували 233 особи (94,49%), власне російських губерній та Царства Польського – по 5 осіб, ще 3 особи походили з Північно-Західного краю. У повітовому вимірі найбільше представництво цілком очікувано мав Єлисаветградський (152 робітника, 64,41%), Черкаський (17 робітників, 7,20%) та Олександрійський (13 робітників, 5,51%) повіти [7].

Розгляд соціально-станової стратифікації промислових робітників Єлисаветграда у 70–80-х рр. XIX ст. засвідчила, що, як і у випадку з географічною приналежністю, в умовах відсутності джерельної бази її оцінка можлива лише суто в гіпотетичному ключі. Переконані, що характерним для цього періоду є тотальне переважання міщан-обивателів Єлисаветграда, однак, зі збільшенням кількості підприємств та масштабуванням рівня їх виробництва, робітничий стан міста поступово поповнювався представниками інших соціальних груп, здебільшого – селян передмістя та сезонних робітників з навколишніх губерній, хоча їх чисельність була відносно низькою в порівнянні з великими промисловими містами Наддніпрянщини. Екстраполяція матеріалів Перепису 1897 р. показує ймовірну стратифікацією робітництва Єлисаветграда за становою ознакою, де 2,5 тис. осіб (78,95%) належали до міщанства та 670 осіб – до селянської верстви [1, с. 2–3, 201]. Така структура станової репрезентації, на нашу думку, демонструє занадто різкий перекид в сторону міщанського стану, тоді як реальна питома вага селянства на момент здійснення перепису була дещо більшою.

Характерною поведінковою установкою соціальної групи робітників-вихідців з селянського

середовища була практика принципового уникнення розриву зі своєю ідентичністю та її поєднання із роботою в промисловості. Так, в 1901 р. фабричний інспектор І. О. Дмитрієв зазначав, що на міських млинах працювали селяни з навколишніх сіл, які нерідко в літній сезон на місяць та більше йшли додому на польові роботи [9, с. 22]. У 1902 р. на паровому млині братів Д і П. Сейдерів основу персоналу складали селяни з передмістя [10, с. 10]. Така тенденція висвітлюється й кореспондентами *«Іскри»* – так, в 1903 р. вони згадують про роботу на міських підприємствах селян, що не до кінця розірвали зв'язок з селом [11, с. 83]. За свідченнями представників соціалістичних рухів в 1905 р., частина робітників були *«напіввласниками»* – селянами, що мали власну землю, але, за рахунок поєднання з роботою в промисловості, знаходилися на пограниччі соціальних груп [12, с. 5].

Окреслена візія підтверджується й нашими підрахунками на основі корпусу матеріалів початку ХХ ст., що показують тенденцію до збільшення залучення селянства в промисловості Єлисаветграда на етапі інтенсифікації її розвитку. Так, протягом 1906–1912 рр. частка промислових робітників міщанського походження, будучи домінуючою в робітничому середовищі міста, скоротилася з 64,55% (568 осіб) до 54,12% (1196 осіб), а репрезентація селян, відповідно, збільшилася з 35,00% (308 осіб) до 44,57% (985 осіб) [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27; 7, с. 2–153]. Така картина станової приналежності робітників, будучи прямим наслідком емансипації селянства під час реформ 60–70 рр. ХІХ ст. та загострення земельної проблеми в соціально-економічному середовищі селянства Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, показує поступову адаптацію представників селянського стану до нових обставин епохи індустріального піднесення, що проходила під знаком фабрично-заводського способу організації виробництва. В якості наступного етапу висвітлення питання станової стратифікації ми вбачаємо необхідність деталізації характеристики кількісного представництва робітників міщанського та селянського походження за місцем отримання дозволу на просторову мобільність.

Матеріали елекційної статистики 1906 р. показують, що серед робітників міщанського походження 480 осіб (85,56%) були уродженцями Єлисаветграда, 13 – Новомиргорода, 7 – Бобринця, по 6 – Новомиргорода та Олександрії, по 4 – Чигирини та Нової Праги, по 3 – Златополя та Білгорода

(Курська губернія), по 2 – Миколаєва, Умані, Сміли, Болхова (Орловська губернія), Одеси та Херсона й ще 21 міста Подільської, Херсонської, Полтавської, Віленської, Мінської, Харківської, Київської, Бессарабської, Варшавської, Московської, Курської та Симбірської губерній, представлених лише 1 робітником [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27].

Машинобудівний завод В.А. Яскульського в 1909–1911 рр. виступає прикладом підприємства, де робітники міщанського походження складали 44,26% (208 осіб) й, таким чином, сукупно поступалися представникам селянського стану. Однак, загальний тренд походження робітників за містом приписки не відрізнявся від представленого нами вище. Уродженцями Єлисаветграда виступала 171 особа, що складала 81,82% всіх робітників-міщан, Бобринця – 4 особи (1,91%), Новомиргорода, Нової Праги, Миколаєва та Катеринослава – по 3 особи (сукупно 5,74% всіх робітників підприємства за зазначений період) [8, с. 1–54].

В 1912 р. деталізація походження робітників-міщан ускладнена, так як 1094 особи (91,55% всього списку) мають лише зазначений соціальний стан без місце приписки. З 101 робітника, що мали відповідний запис, 73 особи (72,28%) були елисаветградцями, по 4 – уродженцями Миколаєва та Бобринця, по 2 – Чигирини, Новомиргорода, Кременчука, Бершад (Ольгопільський повіт Подільської губернії) та Херсону й по 1 – сумарно ще 10 міст Київської, Тульської, Херсонської, Гродненської, Вітебської, Люблінської, Подільської губерній. Однак, різке падіння чисельності статистичної вибірки в 1912 р. не дозволяє нам робити ґрунтовні висновки про динаміку представництва уродженців окремих населених пунктів [7, с. 2–153].

Своєрідні логіка та тенденційність територіальної репрезентації проглядаються й в робітників селянського походження. За нашими підрахунками, у 1906 р. найбільша концентрація селян в робітничій спільноті Єлисаветграда – 60 осіб (20,91% всіх робітників селянського походження), – спостерігається по відношенню до сіл Грузчанської, 20 (6,97%) – Аннинської, 17 (5,92%) – Покровської, 8 – Володимирівської, по 6 – Новомиргородської, Новопраської, Ровенської та по 5 – Новгородківської, Оситняжської та Суботцівської волостей Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії. Наявність в частині переписних таблиць конкретної номенклатури населених пунктів приписки дозволяє нам стверджувати, що 35 робітників походили з с. Балашівка та 20 – с. Лелеківка Грузчанської волості (2 та 5 верст від

Єлисаветграду), що є закорномірним показником через їх близькість до міських контурів. Це давало можливість селянам послуговуватися пішим способом досягнення свого підприємства, уникати оренди чи суборенди житла в місті й залишатися біля власної сім'ї та земельного наділу. Це ж стосується і репрезентації селянства с. Арнаутівка Грузчанської волості, що знаходилося на відстані 3 верст від Єлисаветграда – 10 осіб [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27].

Реєстр робітників заводу В. А. Яскульського з анкетними даними в 1909–1911 рр. не містить назв конкретних населених пунктів сільського типу, тому ми можемо послуговуватися лише волосною репрезентацією селянства. Так, на першому місці зафіксовані представники селянського стану з Обознівської волості – 56 осіб (21,37%), за нею – Лелеківська (29 осіб, 11,07%), Володимирівська (12 осіб), Оситняжська (10 осіб) волості, що сукупно належали до Єлисаветградського та Олександрійського повітів [8, с. 1–54]. Дані ж за 1912 р. не підлягають деталізації за критерієм номенклатури населених пунктів через специфіку змістового наповнення джерела, що дефакто не містило цієї інформації.

Окрім робітників, що походили з міщанського та селянського стану й домінували в робітничій спільноті Єлисаветграда, перейдемо до характеристики представників інших соціальних груп, що, однак, становили одиничні випадки та суттєво не впливали на його склад. Наголошуємо, що йдеться про безпосередню належність цих осіб до робітничого стану підприємства, а не сегменту службовців абоощо. Так, в матеріалах 1912 р. нами було зафіксовано 15 представників дворянства, з них один – робітник *Антон Козицький* (16 р.), – на чавуноливарному та машинобудівному заводі Т. Шопинського, однак головним їх осередком виступає завод сільськогосподарських машин та знарядь Акціонерного Товариства «Р. і Т. Ельворті» – 14 осіб. Йдеться про *Рамуальда Германа* (46 р.), *Антонія Демковича* (45 р.), *Володимира Добровольського* (61 р.), *Митрофана Звягінцева* (36 р.), *Григорія Зварича* (40 р.), *Якова Косюру* (52 р.), *Михайла Лебранда* (28 р.), *Климентія Михайлюкова* (47 р.), *Ігната Ниженковського* (33 р.), *Юліана Новицького* (29 р.), *Станіслава Опанацького* (28 р.), *Павла Парманова* (29 р.), *В'ячеслава Тхоржевського* (56 р.), та *В'ячеслава Чайковського* (50 р.). На заводі А. Л. Шкловського працював син колезького секретаря *Іван Кисельов*, що теж може бути зарахованим до цієї категорії через ймовірну наявність титулу спадкового чи

особистого дворянина. Наявність групи дворян серед фабрично-заводського робітництва Єлисаветграда, за нашим переконанням, вказує на прогресуюче обезземелення дворянства у пореформений період, кризи старої, феодальної за своєю суттю економічної моделі Російської імперії та усвідомлену необхідність адаптуватися до нових обставин доби модернізації.

Близьким до дворянства була й соціальна група особистих та спадкових почесних громадян, представників якої в 1906 р. налічувалося двоє – уродженець м. Велика Виска *Митрофан Добровольський* (завод Е. Бургарда) та *Родіон Пашецький* (типографія М. А. Гольденберга). Станом на 1912 р. їх кількість зростає до 5 – згаданий вище *М. Добровольський*, що працював вже на заводі А. Л. Шкловського, *Никифор Остапенко* (29 р., завод І. М. Гомберга) та 3 особи – на заводі Р. і Т. Ельворті: *Дмитро Горошко* (32 р.), *Андрій Гуртовий* (33 р.) та *Дмитро Покаржевський* [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27; 7, с. 2–153].

Серед соціальних груп, сформованих на основі селянської ідентичності, в 1912 р. згадуються колоніст – робітник млина М. А. Барського *Мендель Кац* (33 р.), на заводі Ельворті – поселяни *Отто Ландорф* (42 р.) та *Лоренц Прицкау* (34 р.), а на механічному підприємстві І. М. Гомберга – землероб («земледелец») *Елі-Мейлехс Фастовський* (17 р., вочевидь – представник одної з чисельних єврейських колоній Єлисаветградського повіту, як і в випадку з *М. Кацом*). Серед вихідців із військових станів зафіксовано наявність у робітничому середовищі Єлисаветграда козаків (в 1906 р. – уродженець м. Полтава *Артем Воронянський*, робітник заводу Е. Бургарда), в 1912 р. – *Григорій Петренко-Голубовський* (на заводі Д. Могилевського та Г. Ломазкіна) й *Семен Сачко* (на заводі Ф. К. Кличка), матроса *Івана Ковальчука* (завод А. Л. Шкловського, 1906 р.) та двох відставних солдат на заводі Ельворті – *Афанасія Потєхіна* (58 р.) й *Євгена Скоробагатяка* (75 р.). Сумарно ж всі представники перелічених соціальних груп в 1906–1912 рр. складали не більше 1–2% всього робітничого стану міста [5, с. 3–16; 6, с. 1 зв–27; 7, с. 2–153].

**Висновки.** Квантитативний аналіз географічно-адміністративної приналежності промислових робітників Єлисаветграда початку ХХ ст. засвідчив, що місцеве населення в їх складі тотально домінувало. Упродовж досліджуваного періоду частка уродженців Єлисаветграда та одноіменного повіту стабільно перевищувала 70%, а загалом вихідців із Херсонської губернії – 80–85%.

Поява робітників з інших українських губерній, передусім Київської, Подільської, Полтавської та Катеринославської, фіксується ще з кінця XIX ст., але усереднено не перевищує 10–12%. Отриману частку представників власне російських губерній, Царства Польського й Північно-Західного краю можна розглядати як суто епізодичну присутність (1–4%). Така структура засвідчує локальний характер формування індустріального робітництва міста з поступовим розширенням географії мобілізації трудових ресурсів під час інтенсифікації промислового поступу на початку XX ст. Схожа тенденція спостерігається й в контексті соціально-станової структури промислового робітництва Єлисаветграда. У 1870–1890-х рр. його основу становили міщани, переважно уродженці

міста. Проте вже на початку XX ст. усереднена частка селян зросла з 35% до 44,6%, що свідчить про поступове розширення соціальної бази стану промислових робітників. Часто вони поєднували роботу на підприємствах із традиційною аграрною діяльністю, зберігаючи сезонність роботи в промисловості та близькість до місця проживання. При цьому представники інших станів (дворяни, почесні громадяни, колоністи, військові) становили заледве 1–2% всіх робітників міста. Отримані нами результати вказують на тенденцію формування робітничого середовища Єлисаветграда на перетині ремісничо-міщанської традиції й селянської та дворянської трудової мобільності, пов'язаної з процесом прогресуючого обезземлення представників цих соціальних груп.

#### Список літератури:

1. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. Тройницкий. Санкт-Петербург, 1904. Т. 47: Херсонская губерния. 319 с.
2. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1901. 29 марта.
3. О санитарном состоянии горских прачечных, кирпичных заводов. 1899. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 7. Спр. 153. 32 арк.
4. Подробное описание кирпичного завода владельцев Бомфельда, Бреля, Ливница, Тристанецкого и Сейдера для обложения налогом, г. Елисаветград. 1911. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 20 Єлисаветградська повітова земська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Оп. 1. Спр. 163. 24 арк.
5. Список рабочих завода Яскульского, Шкловского, Бургарда и др. предприятий, которые от роду не менее 25 лет. 1906–1909. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 4. 25 арк.
6. Список мастеровых и рабочих завода Р. и Т. Эльворти от 25-и летнего возраста: в связи с составлением списков выборщиков избирателей в Государственную Думу. 1906. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 10. Спр. 8. 27 арк.
7. Списки рабочих фабрик и заводов. 1912. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 3. Спр. 112. 153 арк.
8. Список рабочих завода с указанием анкетных данных. 1909–1911. *Держ. архів Кіровоград. обл. (ДАКіроО)*. Ф. 1 Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства «В. А. Яскульський», м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 57. 54 арк.
9. Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград : Лито-Типография Ш. Бахмутс. и А. Калужс., 1903. 27 с.
10. Подробное описание паровой мельницы в городе Елисаветград брат. Д. и П. Сейдер. 1911. *ДАКіроО*. Ф. 20. Єлисаветградська повітова земська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Оп. 1. Спр. 160. 20 арк.
11. Красные вехи. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине / ред. Магри. Зиновьевск : Зиновьевское Бюро Истпарта, 1925. 206 с.
12. Елисаветград 24-го февраля. Искра. 1905. 10 марта.

**Chaban Ya. S. GEOGRAPHICAL REPRESENTATION AND SOCIAL-ESTATE STRUCTURE OF INDUSTRIAL WORKERS IN YELISAVETGRAD (1876–1914)**

*This article presents the first comprehensive attempt to reconstruct the geographical representation and social-estate composition of the industrial working class in the city of Yelisavetgrad (now Kropyvnytskyi, Ukraine) during the late 19th and early 20th centuries. Drawing on archival sources, periodicals, the 1897 Imperial Census, factory inspector reports, and electoral registers, the study analyses the quantitative distribution of workers by administrative-geographic origin and estate affiliation (sosloviye), including townspeople (meshchane), peasants, honorary citizens, nobles (dvorjane), colonists, and military personnel. The findings reveal a clear predominance of the local population within the industrial workforce: throughout the entire period under study, the proportion of workers born in Yelisavetgrad and Yelisavetgrad Uyezd consistently exceeded 70%, while natives of the broader Kherson Governorate accounted for 80–85% of the total. Migrants from other Ukrainian governorates—primarily from the Ukrainian provinces (gubernias) of Kyiv, Podolia, Poltava, and Katerynoslav—began to appear in the late 19th century but did not exceed 10–12% on average. Workers from Russian provinces, the Kingdom of Poland, and the Northwestern Krai constituted a marginal presence (1–4%). Regarding estate affiliation, the working class in the 1870s–1890s was predominantly composed of townspeople, most of whom were native to Yelisavetgrad. By the early 20th century, however, the proportion of peasants had risen from 35% to 44.6%, while the share of townspeople declined to 54.12%, reflecting the gradual broadening of the social base of the industrial workforce. Many peasant-origin workers continued to engage in traditional agricultural labour and maintained a seasonal presence in the industrial sector or resided in nearby rural localities. Other estate groups (nobility, honorary citizens, colonists, and military personnel) together constituted no more than 1–2% of the city's workforce. The article pays particular attention to spatial mobility, detailing the geography of worker origins within the Kherson Governorate. The proximity of rural volosts to the city's administrative boundaries was a decisive factor in shaping the labour pool. The systematic approach employed here has allowed, for the first time, a detailed reconstruction of the administrative-geographic and social-estate profiles of workers employed at Yelisavetgrad's leading enterprises, including the agricultural machinery plants of the Joint Stock Company "R. & T. Elworthy", the "V. A. Yaskulsky Company", A. L. Shklovsky, K. K. Krause, P. I. Kessler, the "E. Burghardt & Co." partnership, D. Mohylevsky and H. Lomazkin, F. K. Klychko, I. D. Kozubsky, I. M. Homberg, T. Shopynsky, the "A. D. Barsky and Son" steam roller mill (later M. A. Brasky), and the printing house of M. A. Goldenberg. The results demonstrate that the formation of the city's industrial proletariat was predominantly local in character, with a gradual expansion of recruitment geography during the early 20th century industrial boom. The study also identifies a transitional overlap between the urban artisan-townsperson tradition, the expanding labour mobilization of the peasantry, and elements of noble land dispossession within the broader dynamics of industrial workforce formation.*

**Key words:** Yelisavetgrad, industry of Yelisavetgrad, industrial workers, social stratification, geographic representation, Kherson Province, Elworthy, Yaskulsky, Shklovsky, Barsky.